

“श्रीमद्भागवतपुराण एवं महाभारत में वर्णित विदुर नीति का समीक्षात्मक अध्ययन

शोधार्थी:

छबीले लाल शर्मा

संस्कृत विभाग

मोनाड विश्वविद्यालय,पिलखुवा,हापुड

शोध निर्देशक

प्रो० डा० वागीश दिनकर

आचार्य—संस्कृत विभागाध्यक्ष

आर० एस० एस० पी० जी० कॉलिज,हापुड

मूर्त

महाभारते विदुरनाम नाम पुराणेप्रसिद्धमस्ति। विदुरः धृतराष्ट्रस्य बाणिनी पुत्रः चक्रवर्ति नामकस्य नृपस्य पितुः सपुत्रः एकः ब्राह्मणः अपि च अस्ति। विदुरस्य जीवनचरित्रं, विदुरस्य प्रमुखतमानि गुणाः च विद्यायाः प्रासंगिकतासंस्कृते विवेकशालीरूपेप्रस्तुतानि सन्ति। विदुरस्य विद्यायाः महत्त्वं, विदुरस्य व्यक्तिगुणाः, विदुरस्यप्रमुखानिविचाराणि च इत्थं प्रस्तुतानि सन्ति।

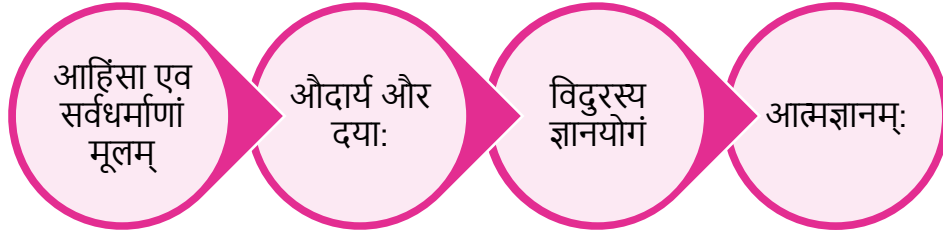
विदुरस्य ज्ञानयोगः अत्यन्तमहत्त्वपूर्णआसीत्। विदुरः आत्मज्ञाने प्रवृत्तः, आत्मनिरीक्षणेअत्यन्तनिपुणः आसीत्। विदुरस्य आत्मज्ञानंमहाभारतेप्रतिपाद्यते। विदुरस्य जाति वर्ग विचारः न कर्म फल विचारः न द्वेषभावना अपि आसति। तस्मिन्सन्दर्भे विदुरः आत्मज्ञानिनं उपदेक्ष्यते, "आत्मनं आत्मना पश्येद्, आत्मनोऽपि आत्मना; प्राणप्रतिष्ठानं इति। इत्यादिवचनैः विदुरस्य आत्मज्ञानं प्रकटीकृतम्।

आमुख

विदुरस्य जीवनस्य अध्यापनार्थं कई प्रमुखानि विचाराणि महाभारते प्रतिपाद्यन्ते।

1. आत्मज्ञानम् :विदुरस्य अत्यन्तमहत्त्वपूर्णउपदेक्षितं विचारं आत्मज्ञानम्। विदुरः आत्मानं परमात्मनंपश्यन्, आत्मनोऽपि आत्मना प्राण प्रतिष्ठानं प्रति पद्यते।

2. धर्म और योग्यता :विदुरः धर्मविषये अत्यन्तज्ञानवान् आसीत्। विदुरस्य वचनैः योग्यतायाः महत्त्वं प्रतिपाद्यते, यः पाण्डवानां सदैव सहयोगी च आसीत्।
3. अहिंसा सत्य :विदुरस्य वचनैः अहिंसा और सत्यवाद्द्वे दुर्लभे गुणाः प्रशंस्याः कृताः। विदुरस्य धर्मविचारे अहिंसा एव सर्वधर्माणां मूलम्, सत्यं सर्वलोकस्य प्रधानं धर्मं प्रतिपादयति।
4. औदार्य और दया :विदुरस्य औदार्य और दयालुता प्रशंस्याः कृताः। विदुरस्य वचनैः सर्वेषां प्रति औदार्यं दर्शितम्, दयायाः महत्त्वं प्रतिपाद्यते।
5. ज्ञानयोग :विदुरस्य ज्ञानयोगं आत्मज्ञानमात्रम् प्रतिपादयति। आत्मनिरीक्षणे अत्यन्त निपुणः आसीत्।

विदुरस्य प्रमुखानि विचाराणि

विदुरः आत्मज्ञान, धर्मनिष्ठा, औदार्य, दया, औदार्य, ज्ञानयोग, आचार्य शिक्षकः, संस्कृतवाद, संस्कृति प्रति प्रतिष्ठा, द्विजातिसम्प्रदायविद्याइत्यादिगुणाः आत्मन्येव प्राप्यते। विदुरस्य जीवनचरित्रं विद्यायाः महत्त्वं यद्यपि महाभारतकाले प्रमुखं आसीत्, तथापि विदुरस्य विचाराणि आज्ञानकाले अत्यन्त प्रासंगिकानि इत्थं विदुरस्य चरित्रं, विदुरस्य व्यक्तिगुणाः, विदुरस्य प्रमुखानि विचाराणि च संस्कृते प्रस्तुतानि सन्ति। विदुरः महाभारतकाले अत्यन्त महत्त्वपूर्णः आसीत्, आत्मज्ञान, धर्मनिष्ठा, औदार्य, दया, ज्ञानयोग, आचार्यशिक्षकः, संस्कृतवाद, संस्कृतिप्रतिप्रतिष्ठा, द्विजाति सम्प्रदाय विद्या इत्यादि गुणाः आत्मन्येव अथवा समाजे प्राप्यते।

विदुरस्य जीवने उपस्थिताः गुणाः अत्यन्त प्रशंसनीयाः आसन्ति। विदुरः योग्यः, धर्मवादी, ज्ञानी, सर्वेषां प्रति मितभाषणः, दयालु, सुशीलः, साहसी, धृतिमान्, सत्यवादी, श्रीमान्, तपस्वी, दानी, आचार्यशिक्षकः, सार्थकः, धनी, संस्कृतवादी, द्विजातिसम्प्रदायानुसारी च आसन्।

निगमन

महात्मा विदुरः तु साक्षात् धर्मस्य, अवतारः आसीत् । माण्डव्यऋषेः शापेन एषः शूद्रः भूत्वा जन्म प्राप्तवान् । एषः महाराजस्य विचित्रवीर्यस्य दास्याः पुत्रः । एकरीत्या एषः धृतराष्ट्रस्य, पाण्डोः च भ्राता एव । एषः बहुबुद्धिमान्, नीतिज्ञः, धर्मज्ञः, विद्वान्, सदाचारी, भगवद्भक्तः च आसीत् । एतस्य गुणानां कारणेन जनाः एतं बहुगौरवेण पश्यन्ति स्म । निर्भीतः सत्यवादी च एषः धृतराष्ट्रस्य, मन्त्री भूत्वा तस्मै सर्वदा श्रेष्ठां सूचनां ददाति स्म ।

दुर्योधनः जन्मनः अनुक्षणमेव शृगालः इव चीत्कारं कर्तुम् आरब्धवान् आसीत् । तस्य जननसमये अनेकाः अमङ्गलसूचनाः अपि अभवन् । एतद् सर्वं दृष्ट्वा विदुरः ब्राह्मणैः सह मिलित्वा राजानं धृतराष्ट्रं वदति यत् “भवतः एषः पुत्रः निश्चयेन कुलनाशकः भविष्यति । अतः एतस्य त्यागः वरम् । एषः जीवति चेत् भवद्भिः दुःखम् अनुभोक्तव्यं भवति । कुलस्य निमित्तम् एकां व्यक्तिं, ग्रामस्य निमित्तम् एकं कुलं, देशस्य निमित्तम् एकं ग्रामम्, आत्मनः निमित्तं सम्पूर्णपृथिव्याः परित्यागः करणीयः चेत् दोषः नास्ति इति शास्त्रेषु उक्तम् अस्ति” इति । किन्तु मोहवशात् धृतराष्ट्रः विदुरस्य वचनं न अङ्गीकरोति । तेन जीवनपूर्णं दुःखम् अनुभूतवान् । स्वस्य जीवनकाले एव कुलस्य नाशमपि द्रष्टव्यम् अभवत् । महात्मनः हितवचने ध्यानम् अदत्त्वा दुःखम् आहूतवान् ।

यदा दुर्योधनः पाण्डवानाम् उपरि, अत्याचारान् कर्तुम् आरब्धवान् तदा विदुरः सहजतया पाण्डवेभ्यः सहानुभूतिं दर्शयन् आसीत् । यतः प्रथमं तु ते पितृहीनाः आसन् । द्वितीयं ते धर्मात्मनः आसन् । विदुरः प्रत्यक्षपरोक्षरूपेण पाण्डवानां रक्षणं साहाय्यं च करोति स्म । पाण्डवानां यावत् वा विपदाः आगच्छन्तु नाम अन्तिमः विजयः विदुरः ज्ञातवान् आसीत् । दीर्घायुष्मतः पाण्डवान् केऽपि मारयितुं न शक्नुवन्ति इति एषः जानाति स्म । कदाचित् क्रीडासमये दुर्योधनः भीमसेनाय विषं खादयित्वा तं गङ्गानद्यां नुत्तवान् आसीत् । भीमः समये न प्रत्यागतवान्, मातुः कुन्त्याः चिन्ता, दुर्योधनस्य विषये संशयः अपि आरब्धः ।

विदुर - नीति ज्ञान के शब्द

विदुर नीति को एक पवित्र पाठ माना जाता है। यह सत्य धर्म और नय को, सबसे महत्वपूर्ण तीन गुणों के रूप में वर्गीकृत करता है जो एक महान और धार्मिक व्यक्ति के पास होने चाहिए।

तीन का महत्व

“त्रया एवाधना राजन भार्या दशास्तथा सुतः ॥

यत्ते समाधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्धनम् ॥”

विदुर राजा धृतराष्ट्र से कहते हैं कि पत्नी, पुत्र और नौकर का धन पर अधिकार नहीं है, वे कमाते हैं क्योंकि वे स्वयं क्रमशः पति, पिता और स्वामी के अधीन हैं।

हरनाम च पार्श्वनम पर्दारिभिर्मर्षणम् ॥

सुहृदश्च परित्यागस्त्रयो दोषः क्षयवाहः ॥

जो छल से दूसरों का धन छीन लेता है, अपनी पत्नी को छोड़कर अन्य स्त्रियों से घनिष्ठता रखता है और दयालु तथा सज्जन मित्र को त्याग देता है, वह नष्ट हो जाता है

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ॥

कामः क्रोधस्थ लोभस्तस्मादेतत्रयं त्यजेत् ॥

काम, वासना, क्रोध और लोभ से मनुष्य को दूर रहना चाहिए क्योंकि ये तीनों आत्मा को नष्ट कर देते हैं और नरक के तीन द्वार हैं

सन्दर्भपुस्तकानि

1-"विदुर्नीतिः"

2-"विदुर्नीतिशास्त्रम्"

3-"विदुर्नीतिरत्नमालिका"

4-"विदुर्नीतिव्याख्या"

5-"विदुर्नीतिप्रकाशः"

6-"विदुर्नीतिप्रदीपिका"

7-"विदुर्नीतिमञ्जरी"

8-"विदुर्नीतिसागरः"

9-"विदुर्नीतिमाला"

10- "विदुर्नीतिसूत्रम्"